

EVALUATION OF THE CHURCHES IN AND AROUND VAN IN TERMS OF PLAN

With a historical background dating back to the pre-writing ages, the city of Van and its vicinity came under the reign of the Byzantines as of the 5th century A.D. The region maintained its existence under the Byzantines and Sasanis by turns.

After the late 7th century, the region was exposed to a long-term Armenian reign up until the late 10th century. Afterwards, this region came under the reign of the Byzantines again, terminating the 113-year-old Vaspurakan Armenian kingdom there.

In and around the city of Van, where a lot of churches and monasteries were built, both Byzantium and Armenia were hosted. An examination of these buildings shows that they were built with circular and cross-shaped plans. The group of circular plan consists of the trikonkhos plan scheme having two different types, tetra and trikonkhos. The group of the cross-shaped plan, however, contains the types defined as open and closed Greek crosses as well as very large buildings with single **nef** and extending toward four directions via narrow corridors.

Armenian art developed a peculiar style especially in field of architecture. Today there are many Armenian buildings, some in the East Anatolia Region, which were generally built in between the 5th and 7th centuries. Mixing their local traditions with those of the civilizations around them, they developed the regional Christian Art, also called as Armenian and Georgian.

Key Words: Architecture in Van, Building of Christianity, Church

Tarihi çok eski çağlara kadar inen Van ve çevresinde Bizans hâkimiyeti MS. V.yy.dan itibaren başlamış, bölge uzun bir süre boyunca Bizans ve Sasaniler arasında el değiştirmiştir. VII. yy.'ın sonlarından itibaren uzun süreli bir Hıristiyan hâkimiyeti altına giren bölgeyi, Abbasiler vali olarak atadıkları Ermeni prensler vasıtası ile "Ermeniye" adı altında idare etmişlerdir. 908 yılında Abbasi halifesi Muktedir, Van Gölü'nün güney doğusundaki Vaspurakan bölgesinde yaşayan Ardsruni prensi Gagik'e taç giydirecek krallık unvanı vermiştir. Vastan adıyla Gevaş'ı merkez edinen Vaspurakan prensliği; iç işlerinde serbest, dış işlerinde Abbasilere bağlı kalmıştır. X.yy. sonlarında bölgeye Bizans İmparatorluğunun tekrar hâkim olmasıyla Ermeni prenslikleri, Bizans egemenliğine girmiştir.

1018 yılından itibaren Selçuklu akınları başlayınca, son Vaspurakan kralı Senekerim, Bizans İmparatoru ile anlaşarak, Van ve çevresini 1021 tarihinde Bizans'a terk etmiştir. Böylece bölgede yüz üç yıl hüküm süren Vaspurakan Prensliği sona ermiştir. Bizans'ın

* Araş.Gör.Dr., Atatürk Üniversitesi Fen-Edabiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, ozurthatlice@myinet.com

varlığı ise, 1064'de başlayan Selçuklu akınlarıyla son bulmuştur.¹

Van ve çevresinde IX. yy. başlarından XVIII. yy.ın sonlarına kadarki dönem içerisinde, yöredeki Hıristiyan mimarların ortaya koyduğu, bugün büyük bir bölümü harap olmuş, bir kısmı ise tamamen ortadan kalkmış birçok dini yapının inşa edilmiş olduğu kaynaklardan ve kalıntılardan anlaşılmaktadır.

Mevcut örnekler incelendiğinde, Van ve çevresinde dört farklı plan tipinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Bunlar; kapalı yunan haçı, serbest haç, yonca ve tek nefli plan şemalarıdır. Yine bu örneklerden, yonca ve tek nefli tipin diğerlerine oranla daha yaygın bir kullanım gösterdiği anlaşılmaktadır.

I. Serbest Haç Planlılar:

Bu bölgede mevcut yapılar içinde tek bir örnekle temsil edilmektedir:

Lım Manastır (Adır) Kilisesi:

Manastır, Van Gölü'ndeki Adır adasında bulunmaktadır. XI. yy.da Ada'nın güneyine kurulan manastır, Saint Georges Kilisesi, Saint Sion Şapeli, papaz okulu, keşiş hücreleri, misafirhane ve limandan oluşmaktadır. Bunlardan günümüze kısmen de olsa, ulaşanlar kilise ve şapeldir.

Bir el yazması kitapta 1305 yılında I. Zacharia tarafından yenilediği belirtilen kilise; küçük ölçekte ele alınmış, serbest haç planında bir yapıdır² (Plan-1). Köşe duvarları üzerinde yükselen dıştan silindirik kasnaklı konik külahlı merkez kubbenin dört tarafı, haçın kollarıyla genişletilmiştir. Doğru kol, dışa taşıntısı olmayan, içten yarım daire şeklinde bir forma sahip apsisle sonlanmıştır. Apsisin iki yanında yer alan dikdörtgen düzenlemeli pastophorionların kuzey ve güneydeki yan kollara, birer açıklıkları bulunmaktadır.

Yapının yenilediği dönemde batı girişine, kare düzenlemeli bir jamatun eklenmiştir. Kolları dışarıya yansıtılmış haç biçimli formlara hıristiyan mimarisinin başlangıç devrinde martyrion ve vaftizhane yapıları olarak rastlanmış, daha sonra da Bizans mimarisinde kilise plan şeması olarak erken tarihli birkaç yapıda uygulanmış ancak sonraki dönemlerde devamı görülmemiştir.³ Ermeni mimarisindeki en erken örnekleri, VII. yy.a tarihlenen Kafkasya'daki Astarak, Artik ve Lmbatavank kiliseleridir.⁴

Adır kilisesi, Pastophorionların konumlandırılışları ve apsis düzenlemesi bakımından XI. yy'a tarihlenen Kağızman'daki Çengelli kilisesi ile benzerlik göstermektedir.⁵

1 A.Uluçam, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı* I Van, Ankara 2000, s.10-13; Van ve Çevresinin tarihçesi hakkında geniş bilgi için bkz. A.Jaubert, *Voyage en Armenie*, 1821, s.138 vd. M.Canard, *Histoire de la Dynastie des H'amandides de Jazire et de Syrie*, I, Paris 1954, s.441-485; G.Öğün; "Ortaçağ Boyunca Van Bölgesi Tarihi", *SBD*,I,(1990), s.102-132

2 Bkz., J.M.Thierry; "Monasteres Armeniens du Vaspurakan", *REA*, XI(1974), s.377

3 Bkz., S.Eylce, *Karadağ ve Çevresi*, İstanbul 1971, R.107

4 Bkz., A.Khatchatrian, "L'architecture ermenienne Essai analytique", *Vostan*, I(1948-49),s.7; J.M.Thierry, *Armenian Art*, New York 1989, s.497, f.635

5 Bkz., Thierry; *Armenian...* s.508, fig.667

II. Yunan Haçı Planlılar:

Van ve Çevresinde bu plan şemasında yapılmış tek bir örnek bulunmaktadır.

1. St.Bartholomeos Manastır Kilisesi:Yapı, Başkale'nin Albayrak Köyü'nde bulunmaktadır. İlk yapılışı IV. yy.a tarihlenen kilisenin bugünkü durumu, XIII-XIV. yy.da yenilediğini göstermektedir. Yapı üzerinde 1647–1655 tarihli bir onarım kitabesi bulunmaktadır. Manastırdan günümüze üst örtüleri yıkılmış kilise ile kilise önünde yer alan jamatun gelebilmiştir.⁶

Jamatun ile birlikte planlandığı anlaşılan kilise, basit bir yunan haçı planı göstermektedir (Plan–2). Dikdörtgen bir dış çerçeve içinde yer alan kilisenin orta mekânını örten merkezi kubbesi doğuda, duvarlardan ileriye taşınmış duvar payandalarına, batıda ise, dört yana kemerli bağlantıları olan haç biçimli ayaklar üzerinde yükselen sivri kemerlere oturmaktadır. Merkez kubbenin dört yanında, fazla derinliği olmayan kollara yer verilmiştir. Batıdaki kolun iki yanında, enine dikdörtgen biçimli küçük odalar yer alırken doğuda, dışa taşıntısı olmayan içten beş kenarlı bir apsis ile iki yanda dikine dikdörtgen biçimli pastophorion hücreleri yer almaktadır.

Kapalı yunan haçı planının kökeni ve yayılması konusunda birçok farklı görüş ileri sürülmektedir. Tip genel olarak, dört kolu birbirine eşit bir haç şeklinde olan kilisenin dikdörtgen bir çerçeve içerisine yerleştirilerek, köşelerin kare mekânlarla doldurulmasından oluşmaktadır. Haç kollarının birleştiği orta alanda, dört desteğe dayanan bir merkez kubbe bulunur. Bu plan tip yapılar, yapının iç görünüşünde hâkim unsur, merkez kubbe ile kubbenin etrafını çevreleyen haç şeklindedir. Diğer bölümler bu esas unsurları meydana getirmek ve tamamlamak için yapılmıştır. Şemanın prototiplerini, erken Hıristiyanlık dönemi martyriumlarında görmekteyiz.⁷

V.yy.dan VIII. yy.a kadar İtalya⁸, Anadolu⁹ ve Suriye'de¹⁰ erken örneklerini vermiş olan bu tip, IX. yy.dan itibaren Bizans mimarisinin hâkim plan şekli haline gelmiştir.¹¹ Kafkasya'da bu plan şemasına sahip yapıların en erkeni VII. yy.a tarihlenen Açmiyazın, Bagaran, Vagarhapat ve Mren kiliseleridir.¹² Erken döneme ait bu yapılar, orta alanı örten merkez kubbeleri taşımak için bağımsız payelerin kullanıldığı klasik kapalı yunan haçı şemasının prensiplerine kısmen uyan fakat bölgesel özelliklerin de kuvvetle hissedildiği örneklerdir. XIV. yy.'a tarihlenen Bartholomeos Kilisesi, kapalı yunan haçının Bizans mimarisinde erken dönem yapılarında görülen, kubbenin köşe duvarları üzerinde yükselen tipinde ele alınmıştır. XIII. yy.a tarihlenen Vank'daki Stephan Kilisesi¹³, basitleştirilmiş şeması ile Bartholomeos Kilisesinin benzer bir düzenlemesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

6 Bkz., W.Bachmann, *Kirchen und Mosehen In Armenien und Kurdistan*, Leipzig 1913, s.28; Thierry, "Monasteres", VII, s.162

7 Bkz., A.Grabar, *Martyrium, recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique, I Architecture*, Paris 1946, s.369

8 Bkz., C.Cecchelli, "sguardo generale all'architettura bizantina in Italia", *Studi bizantini e neoellenici*, IV(1935), s.28

9 Bkz., S.Eyice, L'eglise cruciforme de Side en Pamphylie et son importance au point de vue de l'histoire de l'art byzantin", *Anatolia*, III(1958), s.35–42

10 Bkz., K.Erdmann, *Das iranische Feuerheiligtum*, Leipzig 1941, s.59

11 Bkz., S.Eyice, *Son Devir Bizans Mimarisi*, İstanbul 1980, s.114–117

12 Bkz., Khatchatryan, *a.g.e.*, s.57

13 Bkz., Thierry, *Armenian...* s.475, fig.572

III. Yonca Planlılar:

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Bölgede en yaygın kullanılan tipi, Grekçe trikonkhos ve tetrakonkhos olarak da anılan yonca plan şeması oluşturmaktadır. Bu tipe adını veren yarım kubbeler, yonca yaprağı şeklinde olup, merkez kubbenin etrafında üçlü veya dörtlü olarak yer almaktadır. Yarım kubbelerden çoğunlukla doğu yönündeki apsistir. Orta mekânı örten merkez kubbe, köşe duvarları ya da bu duvarlardan ileri taşınmış sütun ya da payeler üzerinde yükselen kemerlere oturmaktadır. Van ve çevresinde bu şema, dört farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır; Bunlardan ilki, içteki şemanın dış mimariye yansıtılması ile oluşan tipin bölgedeki temsilcisi, Akdamar'daki kilisedir.

1. Akdamar Manastır Kilisesi: Manasır Akdamar Adasında bulunmaktadır. Manastırın merkezini ve ana yapısını oluşturan kilise, Vaspurakan kralı I.Gagik tarafından 915-921 yılları arasında yaptırılmıştır. Kilise ile birlikte; saray, hizmetli odaları, bahçe ve liman da inşa edilmiştir. XIII. yy. sonlarında ana kilisenin doğusuna bir şapel, 1763'de bir jamatun eklenmiştir. Yine bu yüzyılın sonunda da kuzeye eklenen bir çan kulesi ile yapı, biraz daha genişletilmiştir. Manastır, 1895'e kadar bölgedeki Ermeni patrikliğinin merkezi olmuştur. 1918'de ada terk edilince manastır da kendi haline bırakılmıştır.¹⁴ Manastırın katalikonu olan kutsal haç kilisesi, dört yapraklı haç (tetrakonkhos) planında tasarlanmıştır (Plan-3). Dört yönde dışa taşınmış olan haçın kolları arasında içten yuvarlak, dışa köşeli olarak yansıtılmış küçük nişler yerleştirilmiştir. Köşe duvarları üzerinde yükselen merkez kubbe, dıştan yüksek kasnaklı, piramidal bir külahla kapatılmıştır. Yoncayı oluşturan haçın kolları, içten yarım kubbe, dıştan üçgen alınlıklı çatı ile kapatılmıştır. Dışa taşıntısı olmayan doğu cephedeki apsisin iki yanında dikdörtgen şeklinde, ince birer koridorla ana mekâna bağlanan pastophorionlar yer almaktadır. İkinci şema, yapının dıştan dikdörtgen bir çerçeve içine alınması sureti ile oluşturulmuştur. Bunun da en güzel örneğini Varank Vank Kilisesi'nde görüyoruz.

2. Varank Vank Manastır Kilisesi: Yedi Killise adıyla da anılan manastır, Van'ın 9 km. güneydoğusunda yer alır. Değişik dönemlerde yapılan eklemelerle bir komplekse dönüşmüş olan manastırın ikinci grup kiliseler topluluğunun çekirdeğini bu yapı oluşturmaktadır. Kilise, kral I. Senekerim tarafından X.yy.ın başlarında yaptırılmıştır.¹⁵ Dıştan dikine bir dikdörtgen şeklinde olan yapı, içten bir tetrakonkhos özelliği göstermektedir (Plan-4). Yapının batı cephesi önünde, kare düzenlemeli, yapıya sonraki bir dönemde eklendiği anlaşılan bir jamatun bulunmaktadır. İç mekânda köşe duvarları üzerine oturan kemerler üzerinde yükseldiği anlaşılan merkez kubbe bugün yıkık durumdadır. Merkez kubbenin dört tarafı, yarım daire biçimli haç kollarla genişletilirken bu kolların aralarında da yuvarlak formu küçük nişlere yer verilmiştir. Doğu ve batı yönde, dikdörtgen formun

14 Bkz., Bachmann, a.g.e., s.40-47; 5.Der Nersessian, *Aghtamar Church of the Holy Cross*, Cambridge 1965, s.14; G.Öney; *Akdamar Kilisesi*, Ankara 1989, s.3; M.Ş. İpşiroğlu, *Ahtamar Kilisesi*, İstanbul 1997, s.5

15 Bkz., Bachmann, a.g.e., s.34; Thlerry; *Armenian*, s.587

oluşmasına yardımcı olan kare düzenlemeli, haç kolları ile bağlantılı odalar yer almaktadır. Bölgede yonca planın üçüncü tipini yapının dıştan haç şeklini aldığı düzenlemesi oluşturmaktadır. Sortikin Kilisesi bu tiptedir.

3. Sortikin Kilisesi: Adını bulunduğu köyden alan kilise, Çatak ilçe merkezinin 11 km. kuzeyinde bulunmaktadır. Adı ve kesin tarihi bilinmeyen yapı, plan ve mimari özelliklerine göre X.yy.'a tarihlendirilmektedir.¹⁶

Kilise; dıştan dört kolu eşit haç, içten tetrakonkhos şeklinde bir planda ele alınmıştır (Plan-5). Batıdan bir kapıyla girilen yapının kare şeklindeki orta mekânı, duvar köşelerinden ileri taşınmış yarım payelere oturan dört kemer üzerinde yükselmiş bir kubbe ile örtülüdür. Kubbe dıştan, yüksek bir kasnak üzerine konik külahlıdır. Merkez kubbenin etrafını çevreleyen haç kollarının üzeri, hepsi aynı derinlikte olan yanm kubbelere örtülmüştür. Yapının güney tarafı, birtakım eklemelerle orijinalliğini kaybetmiştir.

N.Brunov'un, yonca planın Kafkaslar'da doğduğu ve Bizans'ı etkilediği şeklindeki değerlendirmeleri bulunmaktadır.¹⁷ Yonca planın Kafkasya'daki en erken örneği, 557-574 yılları arasında Erivan'da inşa edilen Avan Kilisesi'dir.¹⁸ Buna karşılık Side harabelerinde bulunan IV. yy.a ait bir mezar yapısı, bu tipin çok önceden beri Anadolu'daki varlığına işaret etmektedir.¹⁹ Ermeni mimarisinde VII. yy. başlarından XIV. yy.ın sonlarına kadar son derece yaygın bir kullanım gösteren yonca plan, Bizans sanatı içinde, erken dönemde mezar yapılarında²⁰, sarayların merasim salonlarında²¹, V.yy. da Mısır'daki Kopt kiliselerinde²² kullanıldıktan sonra şemaya orta dönemde pek fazla rastlanmamıştır. Bizans'ın son döneminde tekrar ortaya çıkan tip²³, Anadolu'da ve özellikle de Aynaroz²⁴ büyük bir yaygınlık göstermiştir. İstanbul'da bulunan geç döneme ait iki eser de bu şemayı temsil etmektedir.²⁵

VI. Tek Nefliiler:

Van ve çevresindeki diğer kiliseler, yerleşim birimlerinin büyüklüğü ve gücü oranında ortaya konmuş küçük ölçekli tek nefli yapılardır. Bu tipteki yapılar diğerlerinden oldukça fazla örneğe sahiptir. Bu tipi en güzel yansıtanlarından biri Saint Thomas Kilisesidir.

2.Saint Thomas Manastır Kilisesi: Van'ın Altınsaç köyünde bulunan yapı, Van Gölüne bakan bir vadinin yamacına kurulmuştur.

16 Bkz., Thlerry, *REA*, VII, s.132

17 Bkz., N.Brunov, "Die Panagotkirche auf der Insel chalki in der umgebung von Konstantinopel", *Byzantinisch Neugriechische Jahrbücher*, 1927-1928, s.509

18 Bkz., Khatchatryan, *a.g.e.*, s.129, fig.17

19 Bkz., A.Mansel, *Side*, Ankara 1998

20 Bkz., E.Swift, *Roman Source of Christian Art*, New York 1951, Lev.16

21 Bkz., J.Ebersolt, *Le Grand palais de Constantinople*, Paris 1910, s.110

22 Bkz., J.W.Crowfoot, *Early Churches in Palestine*, London 1941

23 Bkz., Eylce, *Son Devir...* s.118-119

24 Bkz., H.Brockhaus, *Die Künstler Athos Klöstern*, Leipzig 1924

25 Bkz., Eylce, *a.g.e.*, s.54-61

XIII. yy.dan önceye tarihlenen kilise, 1671 de onanılarak batısına bir de jamatun eklenmiştir. Manastıra ait yapıların hepsi yıkılmış olmasına rağmen kilise günümüze oldukça sağlam bir durumda gelmiştir.²⁶

Üç nefli olarak düzenlenmiş jamatundan, geniş bir kemerle naosa açılan tonoz örtülü giriş bölümüne geçilir (Plan-6). Orta mekân, köşe duvarları üzerinde yükselen kemerlere oturan bir kubbe ile örtülür. Kubbe dışı, yüksek kasnak üzeri piramidal külahlı olarak yansıtılmıştır. Kubbeli orta alanın iki yanında derin kollara yer verilmiştir. Yapının doğu bölümünde dışı taşıntısı olmayan, içten yarım daire biçimli apsis yer almaktadır. Apsisin kuzey ve güneyinde küçük pastophorion hücreleri bulunur. Bu bölümler, dar birer koridorla yan kollara bağlanmaktadır. Bu tip mekân düzenindeki yapıların en belirgin özelliği, oldukça kalın tutulmuş köşe duvarlarına sahip olmaları ve bu köşeleri birleştiren perde duvarların sadece araları doldurması böylece kubbeyi taşımaya yönelik hiçbir fonksiyonun bulunmayışıdır. Naosun dört köşesini oluşturan bu duvarların son derece kalın olmasının nedeni, kubbeyi taşıyan kemerlerin oturduğu payandalarla kaynaşmasıdır. Yani iç mekân da konumlarını kaybeden payeler, yan duvarların iç kısımlarına dokununcaya kadar yaklaştırılıp birer duvar payandasına dönüştürülmüştür. Bu payandalar ile tympanon duvarları arasında dikine dikdörtgen biçiminde düzenlemeler gösteren kollar meydana gelmiştir. Bu tipteki bir yapının ihtiyacı olan şey dört yöne birden dışı taşmadan iç mekân da genişleme sağlamaktır.

Yöre mimarisinde, X.yy.dan itibaren oldukça yaygın bir şema olarak karşımıza çıkan bu yapılar, Bizans dönemindeki tek nefli şemaya sahip kiliselerden daha ferah bir iç düzenleme ile ayrılmakta bu noktada da Bizans'ın kiborion olarak tanımlanan yapılarıyla yakınlaşmaktadır. Ancak bunları kiborion olarak tanımlamak da güçtür.

Van ve çevresinde dört tip plan şeması ile karşılaşılmasına rağmen yöre kiliselerinde plan çeşitliliği oldukça fazladır. Bazilika, kubbeli bazilika, merkezi ve karma plan tipe, diğer dört tip de eklendiğinde sekiz çeşit şemanın doğu Hıristiyan mimarisinde kullanıldığı görülmüştür. Ayrıca genel değerlendirmeye girmeyen yani devamlılığı olmayan örnekler de bulunmaktadır. Bizans'ın erken döneminde olduğu gibi ilk yapılarda kullanılan bazilikal şemaya fazla ilgi gösterilmemiş, kubbeli bazilikalardan merkezi plan düzenlemesine hızlı bir geçiş yapılmıştır. Mekânı bir kubbe altında toplama ya da naosta kesintisiz bir alan yaratma düşüncesi, tetrakonkhos, çokgen veya yuvarlak (merkezi) ve tek nefli olarak tanımlanan şemaların Yöre mimarisinde çok kullanılmasına sebep olmuştur. Özellikle tek nefiler de köşelere bitleştirilmiş ayaklar, kemer genişliğince oluşan yan kollar ile iç mekânda ana kitlenin dışına taşmadan bir genişleme yaratma imkânı bulunmuştur.

Aslında kiliselere tipolojik açıdan yaklaşmak ve onları değişik isimler altında belirli gruplar içine sokmak genel değerlendirmelerde büyük kolaylıklar sağlamakla birlikte sayısız tuzaklarla doludur. Plan açısından birbirine çok benzeyen iki kilise, bazen aynı anlamı ifade etmemektedir. Bunun sonucunda da yanıltıcı benzerlikler ortaya çıkmak-

²⁶ Bkz. Uluçam, a.g.e., s.209

tadır. Çarpanak Adası'ndaki St. Jean kilisesi (XVII. yy)²⁷ böyle bir örnektir (Plan-7). İki duvara bağımlı dört taşıyıcı ayak üzerinde yükselen bir apsis önü kubbesi ve giriş bölümünde orta açıklığı bulunan bir başka kubbe ile üç nef ayrılmış bir yapıdır. St. Jean Kilisesi'ni kullanan plan şemaları içinde bir yere oturtmak oldukça zordur. Kapalı yunan haçı, kubbeli bazilika, bu yapıyı sokacak gruplar olmakla birlikte plan bu şemaların hiçbirinin genel tanımlamalarına uymamaktadır. Bazen tek nefli yapıların değerlendirilmesinde de benzer sıkıntılar yaşanmaktadır. Merkez kubbenin iki yanındaki kolların derinleştirilmesi, doğu-batı ekseninin uzaması, bu tip yapıları kapalı yunan haçına grubuna sokulmasına neden olmaktadır.

Ermeniler, MS.301'de Suriye'den gelen misyonerlerin etkisi ile Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul etmişlerdir. Hıristiyan olduktan sonra Suriye Hıristiyan kültürünün etkisi altında kalmışlar ve bu etkiyi sanatlarında da göstermişlerdir. Uzun bir süre Bizans'ın politik ve kültürel ortamında yaşamışlar, Müslümanların bu bölgeye egemen olmasından sonra da İslam kültüründen etkilenmişlerdir.²⁸

İran, Mezopotamya, Helen, Roma, Bizans ve İslam medeniyetlerinin sanat ve kültür anlayışları ile yoğrulmuş bu karışıma, kendi bakış açılarını da katan Ermeniler, özellikle mimari alanında son derece zengin bir çeşitlilik göstermişlerdir. Çeşitli ve değişken mimari anlayışına rağmen bu alanda belirgin bir stil birliği de ortaya koymayı başarmışlardır. Çevrelerindeki uygarlıkları yerli geleneklerle karıştırarak, bölgesel Hıristiyan sanatını yaratmışlardır. Bu bölge sanatını etkileyen faktörleri üç başlık altında toplamak mümkündür:

1.Kültürel Kimlik; Hıristiyan Ermeniler ve kilise sistemi, Rum Ortodoksları ve Katoliklerince, kendi kültürüne bağlı yani milli olduğu düşünülmüş, bu sebeple de aralarında bir kaynaşma meydana gelmediğinden bu topluluk kiliseyi, kendi kültürlerinin bir sığınağı olarak görmüştür. Bunun da karşılığı litürjidir. Litürjik esaslar, yapıların şekillenmesinde en büyük etkidir.

2. Komşu uygarlıklar; Üst örtü sistemleri, dış cephelerde yüksek silindirik ya da çok köşeli karnak ve konik veya piramidal külah örtüleri, Selçuklu etkileri olarak karşımıza çıkmaktadır (Resim-1). Taş süslemelerde de Orta Asya etkili motifleri görmek mümkündür (Resim-2). Dışa taşıntısız apsisler, VII. yy.'a kadar mimari anlamda etkisinde kaldıkları Suriye mimarisinin bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu Husus daha sonra o kadar benimsenmiştir ki yöre mimarisinin bir özelliği haline gelmiştir.

3.Bölgesel Etkiler; Geç Antik gelenek ve bölge özelliğinden hareketle yöre mimarları teknik açıdan ileri bir taş işçiliği göstermişlerdir (Resim-3). İçi moloz dışı düzgün taş kaplama tekniği yoğun bir taş bezeme ile birleştirilmiştir.

Bu yapıların batı kısımlarına, XII. yy. ve sonrasında, jamatun olarak adlandırılan genellikle kare düzenlemeli, çok ayaklı ve kubbe ve tonoz örtülü bölümler eklenmiştir (Resim-4). Bizans mimarisinde bu şekil düzenlemelere Anadolu'da rastlanmamakla bir-

27 Bkz., Uluçam, a.g.e., s.107

28 Bkz., D. Kuban, *Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Anahatları*, İstanbul, 2004, s.79-80

likte, XII. yy.dan sonra yapılmış Aynaroz manastırlarında liti olarak adlandırılan benzer şekilli bölümlerin bulunduğu bilinmektedir.

Son olarak şunu söyleyebiliriz; yöre Hıristiyan mimarları, Bizans'tan aldıkları plan şemalarını, pek çok kültürün kaynaşması olan bölgesel birtakım değişmez kuralları da mimarilerine katarak, kendilerine göre yorumlamışlardır. Malzeme, örtü düzeni, duvar yapısı, cephe süslemesi ve hepsinden de önemlisi litürjileri planların uygulanmasında farklılıklar doğmasına neden olmuştur.

Resim 1. Akdamar Kilisesi

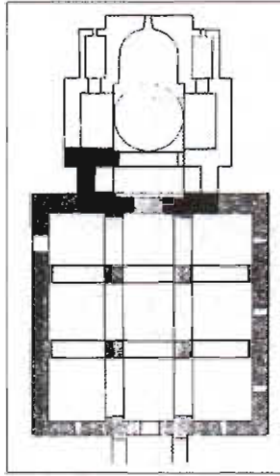
Resim 2. St. Bartholomeos Kilisesi kapı alınlığı

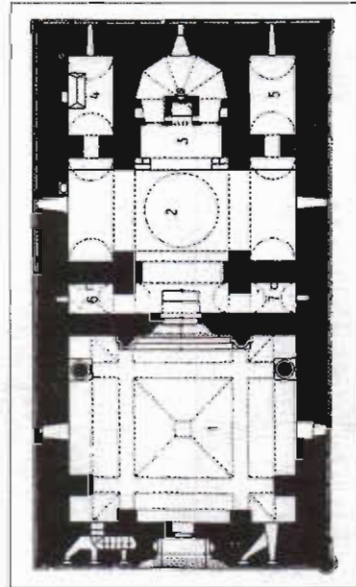
Resim 3. St. Bartholomeos Kilisesi dış cephesi

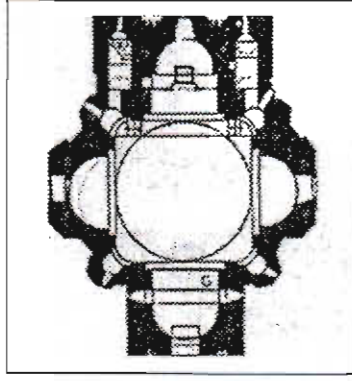
Resim 4. St. Thomas Kilisesi batı cephesi

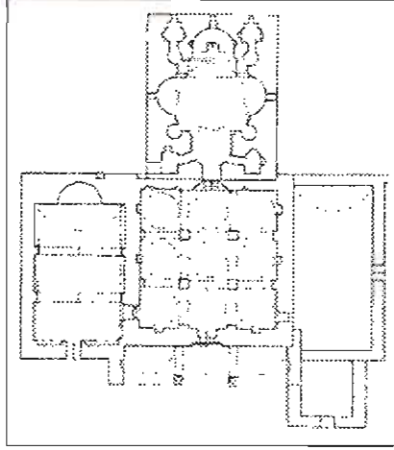
Plan 1. Lim Manastır Kilisesi planı

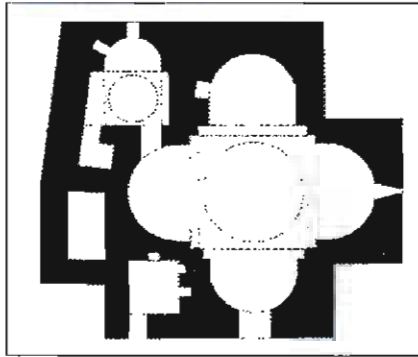
Plan 2. St. Bartholomeos Kilisesi planı

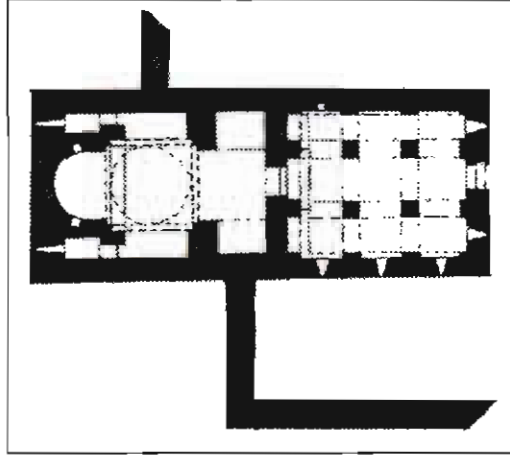
Plan 3. Akdamar Kilisesi

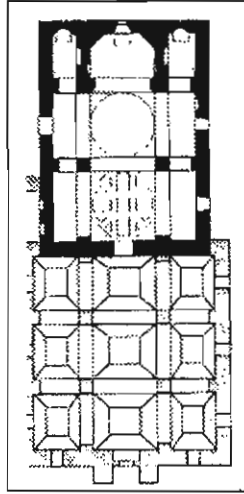
Plan 4. Varank Vank Kilisesi

Plan 5. Sortikin Kilisesi

Plan 6. St. Thomas Kilisesi

Plan 7. Çarpanak Saent Jean Kilisesi

KAYNAKÇA

- A.Grabar, **Martyrium, recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique**, I Architecture, Paris 1946, s.369
- A.Jaubert, Voyage en Arménie, 1821, s.138 vd. M.Canard, Histoire de la Dynastie des H'amdanides de Jazire et de Syrie, I, Paris 1954, s.441-485
- A.Khatchatrian, " L'architecture arménienne Essai analytique", **Vostan**, I(1948-49),s.7
- A.Mansel, **Side**, Ankara 1998
- A.Uluçam, **Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı I** Van, Ankara 2000, s.10-13
- C.Ceccheli, " sguardo generale all'architettura bizantina in italia", **Studi bizantini e neoellenici**, IV(1935), s.28
- D. Kuban, **Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Anahatları**, İstanbul, 2004, s.79-80
- E.Swift, **Roman Source of Christian Art**, New York 1951, Lev.16
- G.Öğün; " Ortaçağ Boyunca Van Bölgesi Tarihi", **SBD**,I(1990), s.102-132
- G.Öney; **Akdamar Kilisesi**, Ankara 1989, s.3; M.Ş. İpşiroğlu, **Ahtamar Kilisesi**, İstanbul 1997, s.5
- H.Brockhaus, **Die Kunst der Athos Klöster**, Leipzig 1924
- J.Ebersolt, **Le Grand palais de Constantinople**, Paris 1910, s.110
- J.M.Thierry, **Armenian Art**", New York 1989, s.497, f.635
- J.M.Thierry; " Monasteres Armeniens du Vaspurakan", **REA**, XI(1974), s.377
- J.W.Crowfoot, **Early Churches in Palestine**, London 1941
- K.Erdmann, **Das Iranische Feuerheiligtum**, Leipzig 1941, s.59
- N.Brunov, " Die Panagiakirche auf der Insel Chalki in der umgebung von Konstantinopel", **Byzantinisch Neugriechische Jahrbücher**, 1927-1928, s.509
- S.Eyice, **Karadağ ve Çevresi**, İstanbul 1971, R.107
- S.Der Nersessian, **Aghtamar Church of the Holy Cross**, Cambridge 1965, s.14
- S.Eyice, L'église cruciforme de Side en Pamphylie et son importance au point de vue de l'histoire de l'art byzantin", **Anatolia**, III(1958), s.35-42
- S.Eyice, **Son Devir Bizans Mimarlığı**, İstanbul 1980, s.114-117
- W.Bachmann, **Kirchen und Mosehen in Armenien und Kurdistan**, Leipzig 1913, s.28; Thierry, "Monasteres", VII, s.162

Anahtar Kelimeler: Van'da Mimari, Hıristiyanlık Yapıları, Kilise

Kısaltmalar

- ae: Aynı Eser
age: Adı Geçen Eser
REA: Revue des Études Arméniennes
SBD: Sosyal Bilimler Dergisi
yy: yüzyıl